

Javni prostor -poligon za razvoj kritičkog mišljenja

Čuljak, Irena

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:251:913660>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU
ODSJEK ZA VIZUALNU I MEDIJSKU UMJETNOST
SVEUČILIŠNI DIPLOMSKI STUDIJ LIKOVNE KULTURE

Irena Čuljak

**JAVNI PROSTOR - POLIGON ZA RAZVOJ
KRITIČKOG MIŠLJENJA**

DIPLOMSKI RAD

MENTOR: doc. dr. sc. Lana Skender, predavač

Osijek, 2023.

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja, Irena Čuljak, potvrđujem da je moj diplomski rad pod naslovom *Javni prostor - Poligon za razvoj kritičkog mišljenja* te mentorstvom dr. sc. Lane Skender, predavačice rezultat isključivo vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranog rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog/diplomskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Osijeku, 28. rujna 2023.

Potpis

SAŽETAK

Diplomski rad pod nazivom *Javni prostor - poligon za razvoj kritičkog mišljenja* istražuje pitanje razvijanja kritičkog mišljenja u obrazovanju, kroz umjetnost u javnom prostoru, s posebnim naglaskom na grafitnu i uličnu umjetnost. Rad se sastoji od nekoliko ključnih segmenata. U uvodnom dijelu rada raspravlja se o važnosti razvoja kritičkog mišljenja u kontekstu obrazovanja. Prikazuje se povijest kritičkog mišljenja i naglašava njegova ključna uloga u procesu učenja. Rad obrađuje smjernice za praktičnu primjenu ove metode u školskom okruženju. Detaljno se analizira koncept javne umjetnosti, grafita i ulične umjetnosti, njihova uloga u svijetu te se kasnije istražuje njihova važnost kao alata za razvoj kritičkog mišljenja među učenicima. Nadalje, rad predstavlja konkretan nastavni zadatak koji se može primijeniti u četvrtim razredima srednje škole, unutar kurikuluma za Likovnu umjetnost pod temom "Umjetnost i moć". Njime učenici uspostavljaju vezu između javne i ulične umjetnosti s osvještavanjem aktualnih društvenih problema.

Ključne riječi: javni prostor, grafiti, ulična umjetnost, kritičko mišljenje.

SUMMARY

The graduate thesis titled "Public Space - a Range for Developing Critical Thinking" explores the issue of developing critical thinking in education through public art, with a particular focus on graffiti and street art. The thesis consists of several key segments. In the introductory part of the thesis, the importance of developing critical thinking in the context of education is discussed. The history of critical thinking is presented, emphasizing its crucial role in the learning process. The thesis addresses guidelines for the practical application of this method in the school environment. It thoroughly analyzes the concept of public art, graffiti, and street art, their role in the world, and later explores their importance as tools for developing critical thinking among students. Furthermore, the thesis presents a specific teaching task that can be applied in the fourth year of high school, within the Visual Arts curriculum under the theme "Art and Power." Through this task, students establish a connection between public and street art while raising awareness of current social issues.

Keywords: public space, graffiti, street art, critical thinking.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. KRITIČKO MIŠLJENJE	2
2.1. Definiranje kritičkog mišljenja.....	3
2.2. Kritičko mišljenje u odgoju i obrazovanju.....	5
2.3. Kritičko mišljenje u sklopu nastave likovne umjetnosti.....	8
2.3.1. Suvremene metode poučavanja za razvoj kritičkog mišljenja... 10	
2.4. Kritičko mišljenje u okviru kurikuluma za nastavni predmet likovna umjetnost.....	13
3. UMJETNOST U JAVNOM PROSTORU	14
3.1. Javni prostor.....	14
3.2. Umjetnost u kontekstu javnog prostora.....	16
4. URBANA UMJETNIČKA FORMA - GRAFITI I ULIČNA UMJETNOST	18
4.1. Povijest grafita.....	18
4.2. Oblici grafitne i ulične umjetnosti.....	21
5. DRUŠTVENI PROBLEMI KROZ PRIZMU UMJETNOSTI	25
6. NASTAVNI KONCEPT ZA POTICANJE KRITIČKOG MIŠLJENJA O ULOZI GRAFITA U PERCIPIRANJU JAVNOG PROSTORA	29
6.1. Ciljevi i ishodi nastavnog sata.....	29
6.2. Opis radionice.....	31
6.2.1. Aktivnost 1.....	31
6.2.2. Aktivnost 2.....	34
6.2.3. Analiza i vrednovanje.....	34
7. ZAKLJUČAK	35
8. POPIS LITERATURE	36
9. POPIS INTERNETSKIH IZVORA	38
10. SLIKOVNI PRILOZI	40
11. POPIS TABLICA	41

1. UVOD

U suvremenom obrazovanju iznimno je važno poticati učenike na razvoj vještina kritičkog mišljenja. Ovaj diplomski rad, pod naslovom "Javni prostor - poligon za razvoj kritičkog mišljenja," temelji se na istraživanju korištenja umjetnosti u javnim prostorima kao sredstva za postizanje tog cilja. Prvi dio imao je za cilj utvrditi kontekst i uvodne teze istraživanja te istaknuti ključne elemente koje treba dalje razvijati. Rad se fokusira na važnost razvoja kritičkog mišljenja u obrazovanju i njegovu ključnu ulogu u procesu učenja. Proučava se važnost njegova razvoja u školstvu i kako ono može pozitivno utjecati na razvoj kompetencija i perspektiva učenika. Proučavanjem povijesti kritičkog mišljenja i njegove evolucije i utjecaja na obrazovanje, postaje jasno da je kritičko mišljenje neizostavni element suvremenog obrazovanja. Rad se, također, bavi temom javne umjetnosti i širim umjetničkim praksama vezanim uz javni prostor. Posebna pozornost posvećena je grafitima i uličnoj umjetnosti, definirajući njihovu ulogu u društvu. Istaknuti ključni elementi će biti detaljnije razmotreni u nastavku rada, uključujući i praktičnu primjenu kritičkog mišljenja putem konkretnog nastavnog sata. Ovim diplomskim radom istražuje se potencijal za razvoj kritičkog mišljenja u okviru nastavnog predmeta likovne umjetnosti. Rad također pruža primjere kako umjetnost javnog prostora i ulična umjetnost mogu poslužiti kao alat za podizanje svijesti o društvenim problemima te kako ih učenici mogu analizirati i tumačiti uz razvoj kritičkog mišljenja.

2. KRITIČKO MIŠLJENJE

Riječ “kritika” dolazi iz starogrčkog *κριτική τέχνη* što znači vještina suđenja (Leksikografski zavod Miroslav Krleža). U našem govornom jeziku riječ “kritika” označava sposobnost prosuđivanja i ocjenjivanja pojava, ideja, radnji, događaja, postupaka i drugog, te ispitivanja načela i činjenica radi donošenja zaključka o njima. U svakodnevnom životu kritiku često povezujemo s negativnim konotacijama, ukazivanjem na pogreške, nedostatke i lošu procjenu procesa, što izaziva nelagodu pri spomenu riječi. Murawski (2012) objašnjava da izraz kritika ne implicira negativno razmišljanje. Kritika obuhvaća procjenu misli, ideje, kreativnost i poboljšavanje tih procesa prema potrebi.

Naravno, kritičko mišljenje ne karakteriziraju samo negativni aspekti; naprotiv, može sadržavati pozitivne i konstruktivne elemente. No da bismo mogli iskoristiti njegovu vrijednost, moramo prepoznati njegovu važnost, pozitivne aspekte i koristiti intelektualne alate koje nudi. Kritičko mišljenje igra ključnu ulogu u promicanju racionalnog i razumnog prosuđivanja. Prvo, kritičko razmišljanje zahtijeva aktivnu primjenu intelektualnih vještina za razlučivanje i oblikovanje prosudbi, umjesto pasivnog prihvatanja informacija. U obrazovnom kontekstu, kritičko mišljenje ima pozitivan učinak na poboljšanje procesa učenja i razmišljanja. U narednom poglavlju o kritičkom mišljenju pružit ćemo razne definicije kako bismo razumjeli njegovu bit i istaknuli njegov utjecaj u različitim područjima, posebice u obrazovnom kontekstu.

Prema Buchberger (2012), razvijanje kritičkog mišljenja jedan je od najvažnijih elemenata obrazovanja. Nažalost, trenutno je više prisutno u teoriji nego u školskoj praksi. Na prvi pogled čini se da se pojam “kritičkog mišljenja” odnosi na precizno i pažljivo razmišljanje koje koristimo kako bismo riješili nekakav problem, iako definicija nije daleko od toga. Kritičko mišljenje neophodan je preduvjet za izvođenje kvalitetne nastave, ali i za svakodnevnu primjenu.

2.1. DEFINIRANJE KRITIČKOG MIŠLJENJA

Zbog širokog opsega postoje mnoge definicije različitih autora koji pokušavaju objasniti što je to kritičko mišljenje, a definicije su se mijenjale u posljednjim desetljećima. Uzmimo, primjerice, definiciju Chancea (1986) koji smatra da je kritičko mišljenje “sposobnost analiziranja činjenica, generiranja i organiziranja ideja, branjenja mišljenja, uspoređivanja, izvođenja zaključaka, procjenjivanje argumenata i rješavanje problema”. Buchberger (2012:13) nudi definiciju: “Kritičko mišljenje je složeni proces i rezultat analize i vrednovanja tvrdnji, pronalaženja opravdanja za tvrdnje, usporedbe s drugim i/ili suprotnim tvrdnjama i generiranje prigovora tvrdnjama te konačno zauzimanja stava.”

Teško je pronaći definiciju koja točno opisuje pojam kritičkog mišljenja. Ennis (2016:2) izdvaja definiciju koju su načinili Scriven i Paul (1987,n.p.) a glasi ovako: "Kritičko mišljenje je intelektualno discipliniran proces aktivnog i vještog konceptualiziranja, primjene, analiziranja, sintetiziranja i/ili evaluacije informacija prikupljenih iz, ili generiranih, promatranjem, iskustvom, promišljanjem, rasuđivanjem ili komunikacijom, kao vodič za vjerovanje i akcijski". Svaka metoda interpretacije varira, ali dijeli zajedničku bit - koncept kritičkog mišljenja. Kritičko mišljenje primjenjujemo kako bismo analizirali činjenice s ciljem temeljitog razumijevanja problema ili teme. Iz tog razloga, kritičko mišljenje nalazi primjenu i izvan područja obrazovanja. Prema Buchberger (2012:13), kritičko razmišljanje je neophodno u svakodnevnim razgovorima, odlukama i rješavanju problema. Formuliranje jedinstvene definicije je problematično zbog raznolikosti područja koja pokriva, zbog čega postoje različite varijacije u tumačenju što kritičko mišljenje jest.

Kritičko mišljenje određujemo pomoću šest temeljnih vještina: analiza, interpretacija, evaluacija, inferencija, objašnjavanje i samoregulacija (Buchberger, Bolčević, Kovač, 2017:112 prema Facione, 1990). Tablica 1. pokazuje kako je za proces razvoja kritičkog razmišljanja potreban prolazak kroz određene faze i stjecanje potrebnih kompetencija da bi se svjesno i istraživački upravljalo informacijama:

Tablica 1. Određenje kritičkog mišljenja kroz šest ključnih vještina, izvor: preuzeto u cijelosti (prema Facione, 1990),

Vještine kritičkog mišljenja
<i>Interpretacija:</i> razumijevanje značenja kroz procese kategorizacije, dekodiranja i objašnjavanja.
<i>Analiza:</i> identificiranje odnosa koncepata, tvrdnji i pitanja kroz procese definiranja i uspoređivanja termina (pojmov) te prepoznavanja i analize argumenata.
<i>Evaluacija:</i> procjenjivanje opravdanosti tvrdnji, kontekstualne važnosti onoga što se zastupa i valjanosti argumenata. Postavljanje pitanja te formiranje protuargumenata (prigovora) prema onome što se zastupa.
<i>Inferencija:</i> prepoznavanje pretpostavki koje zahtijevaju opravdanje (dokaze), prepoznavanje relevantnih informacija, formiranje različitih alternativni za rješavanje problema, izvođenja opravdanih zaključaka.
<i>Objašnjavanje:</i> iznošenje i predstavljanje rezultata promišljanja o određenoj temi i načina kako se došlo do tih rezultata s posebnim fokusom na predstavljanje argumenata.
<i>Samoregulacija:</i> samoevaluacija procesa zaključivanja uz ispravljanje vlastitih pogrešaka u zaključivanju.

Bjelanović Dijanić (2011:167), prema Stelle i dr. (2001), Majdak i Ajduković (2003) radi složenosti pojma kritičkog mišljenja navodi njegova značajna obilježja: “neovisno mišljenje; temelji se na informaciji koja predstavlja polaznu točku mišljenja pa je stoga svaka informacija start, a ne cilj učenja; počinje pitanjima i problemima na način da se krene od neke postavke koju treba preispitati, usporediti sa suprotnim stajalištima, izgraditi potporni sustav uvjerenja te potom zauzeti stav; zahtijeva razložnu argumentaciju s četiri elementa: tvrdnja, razlozi, dokazi, jamstvo; viši oblik mišljenja koji je moguć u svim uzrastima”.

Rosanda Žigo (2015) objašnjava kako korištenje i prezentacija znanja u donošenju odluka čini osnovu kritičkog mišljenja. Za istraživanje, čitanje, analiziranje, testiranje, recenziranje, planiranje i pisanje važno je razumjeti mnoge veze ideja i tema o kojima se raspravlja i koje se procjenjuje.

Brojne definicije vrlo lako mogu stvoriti konfuziju kada se radi o identificiranju onoga što kritičko mišljenje jest, odnosno što nije. Zagorac (2012:78) pojašnjava što to nije: “nije svako mišljenje, upravo suprotno – kritičko mišljenje jest jedna vrsta ili jedan način mišljenja.” Nadalje povezuje filozofsko promišljanje s kritičkim mišljenjem, te kako se ono odnosi najprije na “proces koji u konačnici može producirati rješenje, ali neizostavno potiče i nova pitanja”.

2.2. KRITIČKO MIŠLJENJE U ODGOJU I OBRAZOVANJU

Kritičko mišljenje je veoma bitna vještina koja bi trebala biti sastavni dio kurikuluma. Naglasak bi trebao biti na metodama kritičkog mišljenja koje se mogu koristiti izvan obrazovanja i u svim drugim područjima života.

Kritičko mišljenje, uz tehničke i socijalne vještine, smatra se ključnom kompetencijom u suvremenom obrazovanju i sastavnim dijelom inovacije kurikuluma u suvremenom obrazovnom sustavu (Buchberger i dr., 2017, prema Hoidin i Kärkkäinen, 2014; Kärkkäinen, 2012). Implementacija kritičkog mišljenja u obrazovni proces ima ključnu ulogu u razvoju evaluacijskih i analitičkih sposobnosti. Ovim pristupom potičemo učenike da postavljaju pitanja, promatraju iz drugih perspektiva i donose informirane zaključke.

Kritičko mišljenje može potaknuti kreativnost i poboljšati način upravljanja i korištenja vremena. Kritičko razmišljanje ne znači samo razmišljanje prema načelima vjerodostojnosti i logike, već i sposobnost primjene tih vještina na probleme s kojima se može susresti u svakodnevici. Isto tako pruža priliku objektivnog sagledavanja stvari, bez subjektivnih emocija, tijekom procjenjivanja tuđih stavova i mišljenja. Buchberger (2020) ne samo da ističe kritičko mišljenje kao jedan od ključnih ciljeva obrazovanja, on ga također smatra i jednim od najtežih ishoda kvalitetnog poučavanja te važnim čimbenikom poboljšanja kvalitete učenja.

Carr (1990) objašnjava složenost kritičkog mišljenja i da ne treba očekivati da je jedna metoda poučavanja dovoljna za razvoj svake njegove komponente. Tvrdi da se kritičko mišljenje može poučavati kao vještina sama po sebi, ali najbolje se razvija i koristi kada se poučava i koristi u kombinaciji s određenim područjima znanja. Kada se istaknu zahtjevi suvremenog obrazovanja, postaje jasna neraskidiva veza između kritičkog mišljenja i obrazovanja. Primjerice, jedna od izričitih zadaća suvremenog obrazovanja je poučavanje i razvijanje sposobnosti kritičkog mišljenja učenika (Mrdeža, 2017:26).

Grgin (2004) učenje objašnjava kao “proces relativno trajnih promjena pojedinca nastalih tijekom obnavljanja novih aktivnosti, a koje se očituju u njegovu izmijenjenom načinu ponašanja”. Kritičko mišljenje je zapravo reflektivno razmišljanje u kojem možemo razlikovati tri dimenzije: učenje ispravnog rasuđivanja, aktivno usvajanje sadržaja i reflektivni pristup životu. Ove tri dimenzije smatraju se kriterijima modernog obrazovanja i primjenjive su u stvarnom životu (Skender, 2020).

‘Učenje napamet’ djeluje najlakše i za učitelje i učenike, no takva vrsta pamćenja nije efektivna i ne osigurava dublje razumijevanje, a bez razumijevanja gradivo će biti

neupotrebljivo, brzo zaboravljeno i neće potaknuti intelektualni razvoj djeteta, kao ni motivaciju za daljnji rad. Bošnjak (2009) ističe kako je cilj suvremenog obrazovanja pripremiti učenike za samostalno učenje, odnosno tzv. samousmjerenom učenje, budući da se naglasak pomiče sa stjecanja i repliciranja znanja na kritičko promišljanje gradiva. Svaki učitelj trebao bi težiti stvaranju atmosfere u kojoj se učenika potiče na duboko propitivanje, razumijevanje, uključuje u duboka razmišljanja, traženje poveznica i hvatanje u koštac s problemima iz stvarnog života. Kako bi se kritičko mišljenje implementiralo u nastavu, potrebno ga je uistinu poticati, izdvojiti dovoljno vremena kako bi se uvježbalo, također adekvatno osposobiti nastavnike poučavanju istog (Grozđanić, 2009:398).

Buchberger i dr. (2017:121) ističu Kvaščevo (1969) istraživanje veze između kritičkog razmišljanja i procesa učenja među učenicima. Njegovim istraživanjem otkriveno je da kritičko razmišljanje igra veoma bitnu ulogu u odabiru metoda učenja te pomaže učenicima pri donošenju zaključaka i pronalasku zajedničkih točaka unutar informacija koje su prezentirane tijekom nastave. Osim toga, kritičko razmišljanje igra važnu ulogu u procjeni “znanstvene vjerodostojnosti sadržaja” te način na koji se koristi u različitim okolnostima. Spomenuto naglašava ulogu kritičkog razmišljanja u podržavanju razvoja interdisciplinarnog pristupa i dodavanju različitih uporabnih aspekata. Nadalje, kritičko razmišljanje podupire dublje razumijevanje nastavnih sadržaja, motivirajući učenike da stvaraju vlastite primjere i tumače gradivo koristeći vlastite riječi umjesto jednostavnog ponavljanja.

Rosanda Žigo (2015:24) objašnjava kako odabirom pažljivo osmišljenih i organiziranih postupaka učenja te njihovom primjenom moguće je ostvariti napredak u obrazovnom sustavu. Svatko tko razmišlja o uvođenju “znanja iz područja kritičkog razmišljanja započinje s jednostavnijim idejama kako bi postupno prelazio na one složenije”. Rosanda Žigo (2015:) prema Moonu naglašava zaključke o pojedinim dijelovima Fordovih učenja koji pokazuju povezanost s razvojnim pristupom, predočava ih prema sljedećim razinama:

- 1. razina - odnosi se na fazu “prije kritičnosti” koja se odnosi na učenje temeljnih vrijednosti i kulturnih i teorijskih činjenica socijalnog okruženja;
- 2. razina - „kritičnost o kojoj nam svjedoče drugi“ - osoba promišlja kritički, ali još uvijek ne upotrebljava “mogućnosti i sposobnosti da tom mišljenju pridoda paradigmatu kritičnosti”;
- 3. razina - „kritičnost kao način mišljenja“ - prikazuje se kao način razmišljanja koji se temelji na našem vlastitom skupu standarda koje smo razvili kao rezultat procesa

učenja. Ovi kriteriji često pokazuju stupanj do kojeg se naše razmišljanje može temeljiti na vlastitom znanju.

Lampert (2006:215) ističe kako korištenje reflektivnog razmišljanja i estetskog istraživanja studenata na umjetničkim studijima, zajedno sa razgovaranjem o vlastitim radovima i o radu drugih studenata, te čitanjem literature koja je bogata teorijom, pozitivno pospješuju razvoj kritičkog mišljenja studenata.

S namjerom poboljšanja i kvalitetne primjene u stvarnom okruženju Buchberger (2020:16) navodi prednosti i nedostatke poučavanja za kritičko mišljenje.

Prednosti:

- odgovara potrebama i zahtjevima suvremenog demokratskog društva stalnih i brzih promjena,
- odgovara potrebama i zahtjevima tržišta rada,
- vodi do kvalitetnijeg i dubljeg učenja, sporijeg zaboravljanja naučenog,
- kreativno, dinamično, poticajno.

Nedostaci:

- nije ekonomično,
- zahtijeva veću pripremu nastavnika,
- nepredvidivo je,
- učinkovitost ne ovisi samo o nastavniku, već u značajnom dijelu o aktivnostima učenika,
- izazovno za online okruženje poučavanja i velik broj studenata.

S obzirom na izuzetno značajnu ulogu koju kritičko mišljenje ima u domeni obrazovanja, neophodno je temeljito razmotriti okruženje u kojem se odvija proces poučavanja studenata. Ključno je osigurati optimalne uvjete koji će poticati razvoj kritičkog mišljenja te uspješno integrirati nastavne strategije koje će naglasiti važnost obučavanja u kritičkom mišljenju. Ovaj sveobuhvatni pristup osigurava da se studentima pruži najbolja moguća podloga za razvoj vještina kritičkog razmišljanja koja će im biti dragocjena u svim aspektima njihova obrazovanja. (Buchberger i dr., 2017:111)

Kako bi razvili kritičko mišljenje, učenici moraju biti samostalni u donošenju vlastitih zaključaka i izbjegavati scenarije učenja u kojima im nastavnik nudi unaprijed donesene zaključke, što im otežava zaboravljanje prethodno naučenih informacija. Osim toga, kritičko mišljenje potiče učenika "na samoevaluaciju procesa učenja, pospješuje razvoj

samoreguliranog učenja i pomaže im kritički vrednovati sadržaj učenja". (Buchberger i dr., 2017:119)

2.3. Kritičko mišljenje u sklopu nastave likovne umjetnosti

Kritičko mišljenje, zbog svoje sklonosti prema logičkom i racionalnom razmišljanju, mnogi mogu doživjeti kao faktor koji može sputati kreativnost.

Mnogi stručnjaci u znanstvenoj zajednici su došli do zaključka da složena priroda vizualnih umjetnosti nudi izvanrednu priliku za poticanje aktivnog angažmana učenika u procesu kritičkog i kreativnog razmišljanja. Međutim, sama prisutnost ovog predmeta u nastavnom planu i programu ne ispunjava u potpunosti potrebne ciljeve. Nastavnici likovne umjetnosti trebaju proaktivno stvarati okolnosti koje će poticati razvoj kritičkog mišljenja kod učenika. Uz podučavanje činjenica i tehničkih vještina, nastavnici bi također trebali težiti razvijanju sposobnosti kod svojih učenika da razmišljaju, istražuju i oblikuju koncepte kako bi postigli dublje razumijevanje umjetnosti. Likovno obrazovanje potiče učenike na dublje promatranje svijeta oko sebe. Umjetnička djela često su kompleksna i bogata različitim elementima i dubokim značenjima, što se može iskoristiti u svrhu istraživanja i analize. Procesom pažljivog promatranja i analize potiče razvoj vještina pažljivog promatranja i analitičkog razmišljanja kod učenika, što su osnovne kompetencije kritičkog mišljenja (Alter,2009:1).

U današnjem školstvu često se ne osigurava dovoljno prilika za učenike koji su vješti u drugim područjima osim verbalnih i matematičkih, kako bi postigli uspjeh i pokazali svoje različite vještine. Općenito, vještine kritičkog mišljenja koje se razvijaju kroz umjetnost, zajedno s prednostima posjedovanja estetskog znanja, često se podcjenjuju. Evaluacija vizualne percepcije predstavlja izazov unutar tradicionalnih modela vrednovanja koji prevladavaju u sadašnjim obrazovnim sustavima (Alter,2009:4).

Godine 1969. Arnold Arnheim, američki pedagog u području umjetnosti, primijetio je da se, osim u vrtićima gdje se likovno izražavanje potiče, školski obrazovni sustav uglavnom temelji na naglasku na jezičnim i matematičkim vještinama. Arnheim je tvrdio da je umjetnost često percipirana kao "poželjni dodatak" u školama, jer su jezične i matematičke vještine dobivale veću pažnju od prvog razreda osnovne škole nadalje. Nažalost, ovakva percepcija umjetnosti i danas često prevladava. Zanemarivanje umjetnosti i podcjenjivanje

vizualne pismenosti i kreativnog procesa proizlazi iz pretpostavke da afektivna percepcija, odnosno emotivno iskustvo u umjetnosti, ne donosi duboko razumijevanje. Arnheim je vjerovao da će se umjetnost u obrazovnom sustavu doživjeti kao bitnu tek kada se shvati da posjeduje moćno sredstvo za jačanje perceptivnih komponenti mišljenja, koje su ključne za produktivno razmišljanje u svim područjima (Wilks, 2005:55, prema Arnheim, 1969).

Suvremeni državni kurikulumi svoj naglasak usmjeravaju prema učenju temeljenom na produktivnoj pedagogiji, s posebnim interesom za poticanje razvoja sposobnosti kritičkog mišljenja. Ovaj pristup se reflektira u organizaciji kurikuluma i metodama poučavanja koje promiču duboko razumijevanje i razvijanje kritičkog razmišljanja. Učiteljima se pruža prilika da iskoriste umjetnost kao sredstvo za poticanje razvoja ovih ključnih vještina (Wilks, 2005:66). Skender (2018:386) napominje kako nužnih sadržajnih i strukturalnih promjena unutar predmetnih kurikuluma nije bilo sve do Prijedloga nacionalnog kurikuluma nastavnoga predmeta Likovna kultura i Likovna umjetnost 2016. godine, unatoč tomu što je kritičko mišljenje prepoznato kao jedna od najbitnijih kompetencija koja se stječe za cijeli život. Tomljenović (2016:262) objašnjava kako kvaliteta obrazovnog procesa u okviru likovne kulture znatno ovisi o učinkovitoj i inovativnoj integraciji kako općih tako i specifičnih (likovnih) nastavnih metoda. Tomljenović (2016) naglašava specifičnost nastave likovne kulture, koja obuhvaća teorijsko-praktičnu, interdisciplinarnu i dinamičnu prirodu. Važno je pažljivo odabrati kreativne nastavne metode prilagođene različitim situacijama kako bi se iskoristili svi metodički potencijali predmeta. To uključuje specifične likovne metode za razvoj kompetencija poput kreativnog razmišljanja, rješavanja likovnih problema i kritičkog razmišljanja. Kvaliteta nastave ključna je za učenje, stoga učitelji trebaju posjedovati raznolike kompetencije za uspješno vođenje nastave likovne kulture.

Skender (2018:382) ukazuje na važnost razvitka kritičkih alata koji će učenicima omogućiti prikladnu prosudbu bezbrojnih slika u svakodnevnicima i razumjeti ulogu umjetnosti u suvremenom društvu. Umjesto jednostavnog ponavljanja informacija, dobivenih od jednog izvora koji je najčešće njihov nastavnik, učenici se potiču na preispitivanje autoriteta i izvora koji oblikuju znanje, što zahtijeva razvijanje kompetencija u kritičkom razmišljanju. Kritičko razmišljanje igra ključnu ulogu u dubljem razumijevanju umjetničkog djela jer proizlazi iz kompleksnog umjetničkog procesa u kojem kognitivni i intuitivni aspekti stvaranja imaju podjednaku važnost (Skender, 2018:384). Također Skender (2018:385) objašnjava kako je cilj vizualne kulture “potaknuti u studentima sposobnost samostalnog konstruiranja razumijevanja društva kroz smislenu interakciju sa slikama u okolišu”.

2.3.1. Suvremene metode poučavanja za razvoj kritičkog mišljenja

Likovna umjetnost se može koristiti kao sredstvo za poticanje kritičkog razmišljanja, što obuhvaća sposobnost primjene logike i analitičkog razmišljanja u rješavanju problema. Kritičko razmišljanje predstavlja aktivni, svrhoviti, organizirani kognitivni proces koji istraživanja pokazuju da se može direktno poučavati. Ove vještine, ključne za kritičko razmišljanje, podržavaju dublje učenje, što uključuje sposobnost prepoznavanja veza između pojedinih pojmova i tema te generalizaciju razumijevanja između različitih disciplina (Eutsler, 2017)

U istraživanju pojma nastavne metode nailazimo na raznolike definicije koje zahtijevaju dodatna pojašnjenja. Ova raznolikost definicija proizlazi iz četiriju ključnih dimenzija koje obuhvaćaju pojam nastavne metode: postizanje cilja, interakciju s predmetom, potporu učenju i okvir. Svaka od ovih dimenzija obrazovanja obuhvaća mnogo različitih metoda i postupaka. Na primjer, strategija poučavanja obuhvaća metode kao što su problemsko poučavanje, heurističko poučavanje i programirano poučavanje. Strategija učenja otkrivanjem uključuje metode poput istraživanja, simulacija i projektnog rada. Strategija doživljavanja se koristi metodama poput recepcije umjetničkog djela. Izražavanje i stvaranje se postiže kroz metode kao što su interpretacija, evaluacija i kreacija (Bjelanović, Dijanić, 2011:166). Skender (2018) ističe kako vježbanje kritičkog mišljenja zahtijeva usvajanje otvorenog didaktičkog pristupa i promjenu načina pristupa nastavnim sadržajima, uz primjenu suvremenih metoda poučavanja. Potrebne promjene, koje su djelomično i naglašene u Nacionalnom kurikulumu za predmet Likovna kultura i Likovna umjetnost, mogu se identificirati kroz: a) pristup nastavnim sadržajima putem rješavanja problema, b) učenje o umjetničkim djelima s naglaskom na njihovu povijesnu dimenziju, c) uvođenje sadržaja i metoda vezanih uz vizualnu kulturu, d) tumačenje umjetničkih djela u različitim kontekstima, i e) aktivno sudjelovanje učenika u procesu nastave (Skender, 2018:386).

Prema Eutsler (2017) postoje različite metodologije koje se mogu primijeniti za podučavanje kritičkog razmišljanja:

- postavljanje pitanja s više mogućnosti odgovora; potrebno je poticati učenike da postavljaju pitanja, povezuju, procjenjuju;
- poticati učenike da traže alternativne načine odgovaranja na strukturirane aktivnosti
- povezivanje kurikuluma s prirodoslovnim i društvenim znanostima

- prikazivanje stvarnih primjera i iskustava umjesto radnih listova i knjiga za poticanje većeg razumijevanja kad god je to moguće.

Eutsler (2017) ističe važnost uloge nastavnika kod poticanja sposobnosti učenika da prepozna veze između različitih pojmova, tema i umjetničkih djela, te da razvija i artikulira svoje razumijevanje. Ovaj pristup može se primijeniti kako na analizu umjetničkih djela tako i na obradu tema iz kurikuluma koje zahtijevaju interpretaciju ili otvaraju prostor za različito tumačenje. Kroz ovakav pristup, učenici stječu vještinu razvijanja pažljivo promišljenih interpretacija umjetničkih djela ili tema, pri čemu se potiče da svoje zaključke podupiru relevantnim dokazima.

Buchberger (2020:8) naglašava potrebu za definiranjem jasnog skupa znanja, vještina i vrijednosti povezanih s kompetencijom kritičkog razmišljanja kako bi se pružile precizne smjernice nastavnicima o tome kako podučavati kritičko razmišljanje. Uz to, važno je utvrditi ishode učenja usmjerene prema razvoju kritičkog razmišljanja. Na početku može se zaključiti da ti ishodi učenja obuhvaćaju svih šest razina postignuća, uključujući zapamćivanje, razumijevanje, primjenu, analizu, vrednovanje i stvaranje. Na nastavi koja se temelji na poticanju kritičkog razmišljanja, primjeri ishoda učenja na niskim razinama postignuća predstavljaju samo početak, budući da se cjeloviti učinkovit nastavni proces postiče uključivanjem ishoda učenja na višim razinama postignuća.

Suvremene škole smatraju se onima koje primjenjuju suvremene i inovativne metode učenja te individualizirane pristupe. U suvremenoj nastavi ističe se važnost samostalnog učenja i aktivne uloge učenika u obrazovnom procesu. Ovakav pristup razlikuje se od tradicionalnog modela, gdje je nastavnik glavni izvor znanja, a učenici pasivni primatelji. Tradicionalni pristup naglašava reprodukciju znanja, dok suvremena nastava postavlja učenika kao središte obrazovnog procesa, potiče ga na aktivno sudjelovanje i razvijanje kritičkog mišljenja. U suvremenoj nastavi često se koriste metode učenja koje potiču učenike da sami stječu znanje kroz iskustvo, kao što su promatranje i eksperimentiranje (Skender, 2020:5).

Buchberger objašnjava rezultate istraživanja koji pokazuju kako metodom usmenog izlaganja nastave veoma mala količina nastavnog sadržaja ostaje zapamćena. Nedostatak navedene metode se isto tako očituje u opadanju pažnje slušatelja nakon petnaestominutnog jednosmjernog izlaganja. Potrebno je obogatiti tradicionalnu predavačku nastavu raznolikim nastavnim metodama, s posebnim fokusom na poticanju veće aktivnosti studenata (Buchberger, 2020, prema Vizek Vidović, Benge Kletzien i Cota Bekavac, 2002). Uvođenje

aktivnih metoda u nastavu podrazumijeva korištenje više suradničkih oblika rada, uključujući rad u paru, grupni i timski rad, promovirajući kombinaciju različitih oblika učenja, uz naglasak na suradničkom učenju za poticanje kritičkog razmišljanja (Buchberger, 2020:227). U cilju poticanja i razvoja znatiželje, istraživačkog duha i kritičkog razmišljanja, Skender (2020) zaključuje kako bi nastavnici trebali primjenjivati različite pedagoške strategije. Suvremeni obrazovni pristup teži cjelovitom razvoju učenika putem njihovog aktivnog sudjelovanja u procesu učenja, što uključuje i emocionalnu dimenziju, a ne samo kognitivnu i psihomotoričku. Suvremene nastavne strategije, odnosno strategije aktivnog učenja Skender (2020) dijeli na tri oblika rada: problemska, projektna i istraživačka nastava. Ovakvi pristupi potiču aktivno sudjelovanje učenika, veći interes za predmet, motiviraju, smanjuju negativne emocije i promiču pozitivne stavove prema učenju i školi. Također, potiču igru u učenju, razvoj kreativnog i kritičkog razmišljanja, rješavanje problema, razvoj komunikacijskih vještina, argumentaciju, uvažavanje drugih i suradnju.

Kako bi se kritička i kreativna nastava uspješno provodila, ključno je razviti koncepte koji potiču kritičko - kreativnu refleksiju, počevši već od odabira nastavnog sadržaja koji će biti predstavljen učenicima. Ideja kritičko-kreativne refleksije može se realizirati putem pristupa u kojem se učenici potiču da se suoče s određenim problemom koristeći koncept za poticanje kritičkog mišljenja, nakon čega se od njih traži da izraze svoje kritičke stavove kroz kreativni izričaj (Skender, 2020:62). Skender (2020:62) koncept za poticanje kritičkog mišljenja dijeli na tri elementa: vizualnu kulturu, demokratsku okolinu, problemski pristup sadržajima i nove interpretativne strategije. Za poticanje kritičkog mišljenja učenika, ključno je postaviti zanimljive i relevantne probleme i povezati ih s njihovim svakodnevnim vizualnim iskustvom, uključujući vizualnu kulturu poput reklama, filmova i medija. Ovaj pristup omogućuje povezivanje povijesnih i suvremenih primjera umjetnosti s problematikom, potiče razvoj vizualne i medijske pismenosti te svjesnost o različitim načinima prijenosa značenja.

2.4. Kritičko mišljenje u okviru kurikuluma za nastavni predmet likovna umjetnost

Važnost razvoja kritičkog mišljenja kod učenika osnovnih i srednjih škola prepoznaje i Kurikulum nastavnog predmeta likovne kulture i likovne umjetnosti. U Kurikulumu je navedeno kako je svrha predmeta između ostalog i usvajanje likovne i vizualne pismenosti te njeno kritičko prosuđivanje (Kurikulum, 2019: 5). Nadalje „Djela likovne umjetnosti i vizualna okolina pokretači su aktivnosti učenja i poučavanja nastavnih predmeta Likovna kultura i Likovna umjetnost. Ona su polazište za emocionalni, asocijativni i intelektualni doživljaj, za upoznavanje likovnog jezika, oblikovanje kritičkog mišljenja, postavljanje pitanja o temama koje su bliske učenicima te su poticaj za izražavanje i komunikaciju.” (Kurikulum, 2019:5). U kurikulumu za predmet Likovna umjetnost definirane su tri domene učenja, što uključuje Stvaralaštvo i produktivnost, Doživljaj i kritički stav, i Umjetnost u kontekstu. Iz opisa domene Doživljaj i kritički stav Skender (2018:386, prema Nacionalnog kurikuluma nastavnoga predmeta Likovna kultura i Likovna umjetnost 2016:5) izdvaja: „Razvijanje analitičkoga i kritičkoga mišljenja kao nužnog preduvjeta za odgajanje budućega kompetentnog promatrača, koji je sposoban izraziti argumentirane stavove o likovnome stvaralaštvu i vizualnom okružju u sadržajnom je središtu domene Doživljaj i kritički stav. Učenike se potiče na aktivno promatranje i raspravljanje o likovnim djelima / stvaralaštvu i srodnim temama te na otvorenost prema različitim idejama, stavovima i umjetničkim pristupima“.

U dijelu odgojno-obrazovnih ciljeva učenja i poučavanja, tematika ulične umjetnosti očituje se u trećem i četvrtom odgojno obrazovnom cilju koji glase ovako: “razvijati kritičko mišljenje, stavove i vrijednosti uspostavljanjem aktivnoga i propitujućeg odnosa prema okolini i likovnomu stvaralaštvu” i “razumjeti kontekst likovnoga djela i ulogu likovnoga stvaralaštva u društvu istraživanjem umjetničkoga izraza i uspostavljanjem odnosa s društvenim, povijesnim, kulturnim i tehnološkim čimbenicima” (Kurikulum, 2019:6). Razvoj kritičkog i analitičkoga mišljenja je nužni preduvjet za odgajanje budućeg promatrača koji je sposoban izraziti argumentirane stavove o likovnome stvaralaštvu i vizualnom okružju (Kurikulum, 2019:7). Kritičko mišljenje u okviru likovne kulture i umjetnosti nužno je za uspostavljanje kriterija za selektivan odnos prema velikoj količini vizualnih informacija koje učenici primaju te može biti alat u osvještavanju uloge popularne kulture u oblikovanju vlastitog identiteta (Kurikulum, 2019:8). Cilj analize likovnog djela je opažanje i razvoj

kritičkog mišljenja kroz istraživačko gledanje (Kurikulum, 2019:74). U Kurikulumu, kritičko mišljenje uključeno je u elemente ocjenjivanja i vrednovanja likovne kulture i likovne umjetnosti. Za nastavni predmet likovne kulture elementi ocjenjivanja i vrednovanja uključuju stvaralaštvo, produktivnost te kritičko mišljenje i kontekst. Kritičko mišljenje i kontekst podrazumijevaju način na koji učenik sagledava umjetničko djelo i njegov kontekst. To obuhvaća analizu i vrednovanje stvaralačkog procesa, vlastitog uratka i uratke drugih učenika, stvaranje poveznica između interpretirane teme, učenikova likovnog izraza, umjetničkih djela i konteksta te estetsku osjetljivost (Kurikulum, 2019:108).

3. UMJETNOST U JAVNOM PROSTORU

3.1. JAVNI PROSTOR

Javnim prostorom smatramo područjem koje je otvoreno i dostupno svim građanima (Wikipedia). Javni prostori definirani su svojim urbanističkim izgledom, arhitektonskim dizajnom i umjetnošću kojom su ispunjeni, time utjelovljuju jedinstveni identitet grada.

Javni prostor manifestira se na različitim razinama razumijevanja, baš kao i koncept mjesta, od fizičke veličine ulica, trgova i parkova do četvrti, grada i zemlje, kao i medija, World Wide Web-a, lokalnih i nacionalnih vlasti, pa čak i međunarodna upravljačka tijela. Različiti koncepti javnog prostora mogu se definirati razmatranjima vlasništva, kontrole, pristupačnosti i korištenja (Mehta, 2013). Mehta (2013:54) javni prostor definira kao prostor koji je dostupan općoj javnosti, gdje se odvija javno korištenje prostora uz aktivno ili pasivno društveno ponašanje, te gdje pojedinci podliježu općim pravilima koja reguliraju njegovo korištenje.

Prema Čaldarović, Šarinić (2017:19) prostore grada dijele na tri vrste, uzimajući u obzir njihov uporabni karakter:

- javni prostori - oni su otvoreni i pristupačni svima
- privatni - pristup je precizno utvrđen i propisan te reguliran raznim pravilima i restrikcijama

Čaldarović, Šarinić (2017:19) nadalje objašnjavaju kako neki autori javni prostor opisuju kao "prostor koji nije pod kontrolom privatnih osoba ili organizacija, te je stoga otvoren široj javnosti". Zatim navode kako drugi autori definiraju javni prostor kao "javno

dostupna mjesta gdje ljudi idu radi grupnih ili individualnih aktivnosti", dok ostali svoje definicije usredotočuju na pitanja pristupa i korištenja. Kroz povijest gradski prostori korišteni su za različite političke, komercijalne, vjerske, građanske i društvene uloge, kao i za osnovne potrebe preživljavanja, komunikacije i zabave.

Mehta (2013:55) prema Thomas (1991) definira "četiri društvene uloge javnog prostora: kao arena za javni život; kao mjesto susreta različitih društvenih skupina; kao prostor za izlaganje simbola i slika u društvu; kao dio komunikacijskog sustava između urbanih djelatnosti".

Također Čaldarović, Šarinić (2017:47) pišu o javnim prostorima kako "moraju biti otvoreni, pristupačni 24 sata, bez restrikcija u posjećivanju". Pod 'otvorenost' smatraju "pristupačnost, vizualnu dostupnost, neometano kretanje javnim prostorom". Nadalje ističu bitnost uključivanja građana u odlučivanje, planiranje i projektiranje izgleda grada kako bi se stvorio "simbolički značajan javni prostor". Stvaranjem simboličkih elemenata u javnom prostoru (objekti, simbolični ambijenti, festivali, atrakcije), odnosno gradu, osigurava se prepoznatljivost i jedinstvenost na globalnoj razini.

Kada je pravilno organiziran, javni prostor pruža potencijal za društveni napredak i zajedništvo, omogućujući nam da se izmaknemo od svakodnevne vreve. Uvođenje kulture i umjetnosti u urbane javne prostore igra ključnu ulogu u oblikovanju jedinstvenog izgleda i identiteta grada. Kroz umjetničke intervencije, postavljamo pitanja o vrijednostima grada, regije i društva u cjelini. Prisustvo umjetnosti u suvremenim gradovima naglašava važnost vanjskih prostora za društveni život te doprinosi većoj povezanosti zajednice, njenom kulturnom obogaćivanju i unaprjeđenju lokalnog turizma.

Amin (2008) ističe važnost organiziranja javnog prostora na odgovarajući način, on može pružiti značajan potencijal za društveni napredak i promicanje zajedništva. To omogućuje ljudima trenutke bijega od svakodnevnog užurbanog ritma života. Integracija kulture i umjetnosti u urbane javne prostore igra ključnu ulogu u oblikovanju karakterističnog izgleda i identiteta grada. Umjetničke intervencije u takvim prostorima postavljaju temeljna pitanja o vrijednostima grada, regije i šire društvene zajednice. Uvođenje umjetnosti u suvremene gradove naglašava vitalnost vanjskih prostora kao središnjeg mjesta za društveni život. Također, ovakvi kulturni dodaci doprinose jačanju kohezije unutar zajednice, pridonose njezinom kulturnom obogaćivanju i potiču lokalni turizam. Osim toga, umjetnost i kultura u javnim prostorima potiču refleksiju o identitetu grada te promiču promišljanje o vrijednostima i ciljevima društva u cjelini.

3.2. Umjetnost u kontekstu javnog prostora

Umjetnost igra važnu ulogu u društvu, oblikuje kulture i gradi bolje razumijevanje čovječanstva. Ona može naglasiti religiju pojedinca, prikazati povijest, vlastita razmišljanja, osjećaje i stavove kroz vizualni format. Umjetnost je nevjerojatno važna i njezin se značaj možemo mjeriti na mnogo načina. Danas umjetnost zauzima bitnu poziciju u obrazovanju te tako doprinosi razvitku vrijednih vještina poput empatije, kritičkog mišljenja i kreativnosti.

Iako nije nova umjetnička forma, umjetnost u javnim prostorima uključuje tradicionalne spomeničke plastike, apstraktne modernističke skulpture, konceptualne intervencije koje su se odmaknule od kulture sjećanja i prikaza monumentalnih spomenika utjecaja i moći iz ranijih desetljeća. U zadnjih dvadesetak godina kada govorimo o umjetnosti u javnom prostoru najčešće mislimo o aktivnostima i navikama koje su ukorijenjene za sredinu u kojoj se nalazi, sociokulturne tendencije i osobitosti. Premda preuzimaju različite forme, dijele zajedničku ambiciju da urbane prostore, koje su često i marginalizirane sredine, pretvore u integracijske kulturne prostore koje nastoje aktivno uključiti zajednicu u tom procesu (Kulturpunkt - Umjetnost kao ogledalo grada).

Umjetnost smještena u javnom prostoru može imati i razna značenja, namijenjena je da bude vizualno i fizički pristupačna. Često je specifična za mjesto ili publiku, te je povezana kontekstom u kojem je smještena. Budući da je neposredna, dostupna i besplatna, umjetnost preoblikuje kulturu iznoseći je na ulice.

Gradovi dobivaju na vrijednosti kroz umjetnost u javnim prostorima – kulturnu, društvenu i ekonomsku vrijednost. Javna umjetnost je jedinstveni dio građanske povijesti i kulture u razvoju. Odražava i otkriva društvo, gradovima daje svrhu i četvrtima individualnost. Stvara dodirne točke između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, isto tako osigurava široku dostupnost publici. Osim vizualnih prednosti izlaganja umjetničkih djela u javnim prostorima, umjetnici mogu značajno doprinijeti kada su uključeni u planiranje i uređenje javnih prostora i sadržaja. Sudjelovanjem umjetnici unose vlastite kreativne vještine, što također može potaknuti kreativnost u drugima, idealno dovodeći sredstva donošenja odluka i rješavanja problema do osjetljivijeg i maštovitog rezultata. Na taj način umjetnici ukazuju na svoj doprinos društvu i gradu, zagovarajući umjetnost kroz alternativne

perspektive koje mogu dovesti u pitanje pretpostavke, uvjerenja i vrijednosti zajednice (Why Public Art Matters).

Umjetničko djelo u bilo kojem mediju koje je planirano i stvoreno izvan konteksta galerije i namijenjeno je posebno za izlaganje u javnom prostoru naziva se javnim umjetničkim djelom. Javna umjetnost može uključivati skulpture, murale, grafite, spomenike, integrirana arhitektonska djela, land art, nove digitalne medije, pa čak i izvedbe i neke festivale.

U javnom prostoru razlikujemo umjetnička djela koja su privremeno postavljena i ona koja su trajna i integrirana. Zbog opsega rada fokus je stavljen na javnu skulpturu, instalaciju, grafite i uličnu umjetnost. Na našim prostorima kada je riječ o “trajnom/permanentnom postavu, najčešće je riječ o spomeničkoj skulpturi” (Matijević, 2014). Iako javna skulptura ne mora služiti ni za što drugo osim za vlastito značenje i svrhu, ona je ipak kroz povijest u javnom prostoru bila najzastupljenija u obliku spomeničke skulpture. S obzirom da čovjek sve temelji na pamćenju, takav način izražavanja i obilježavanja smatra se razumnim. Između ostalog, veliki utjecaji duhovnih i političkih pravaca pojedinih razdoblja započinju i očituju se prvo u umjetnosti i drugim sferama života, pa spomenici često prethode događajima i određuju ih, a ne nastaju tek kasnije. (Kovačić, 2008:81)

Umjetničke instalacije u javnim prostorima najčešće su privremenog integriranog karaktera. Site-specific instalacija se odnosi na okolnost kada su umjetničko djelo i mjesto jednako značajni i utječu jedno na drugo. Ova forma umjetnosti zahtijeva da komponente instalacije stupaju u međusobni dijalog. Svaki element unutar te instalacije izvlači značenje iz drugih komponenata kroz obostrano korisnu interakciju.

Jedino što gradove može promijeniti jest kultura. Promjena se ne odnosi samo na intervencije u javnim prostorima, kulturne promjene i ljude koji djeluju u sferi kulture, ona se također odnosi i na promjenu na razini mentaliteta, načina na koji ljudi percipiraju vlastitu okolinu, kako organiziraju svoj život, njihovo kretanje i pogled na stvari. Najbitnija stavka kulture je ta da pridonosi razvijanju i jačanju društva i ljudi kako bi preuzeli odgovornost za svoje okruženje (Afrić Rakitovac et al., 2019, prema Dr. Beatriz Garcia). Bitnim elementima umjetničke djelatnosti smatramo izlaganje, pokazivanje, izložbu i publiku, iz čega možemo vidjeti povezanost između umjetnosti i javnog prostora (Mustapić, N, Rukavina, K., 2020.)

4. URBANA UMJETNIČKA FORMA - GRAFITNA I ULIČNA UMJETNOST

Dolaskom ulične umjetnosti, kao što su grafiti, uvedena je dinamična i inspirirajuća dimenzija u strukturu urbanih područja. Ovim likovnim izražavanjem na javnim površinama, umjetnicima je omogućeno kreativno tumačenje, kritiziranje društva te izražavanje njihovih identiteta. Grafiti ne samo da doprinose vizualnom identitetu gradova, već također aktivno sudjeluju u kulturnom dijalogu i potiču duboko razmišljanje i svijest o okolini.

Izraz "graffiti" potječe od talijanske riječi "graffiato" (ogreban). Termin "graffiti" koristi se u povijesti umjetnosti za umjetnička djela koja su stvorena urezivanjem to jest grebanjem dizajna u površinu. Povezan talijanski izraz jest "sgraffito", što uključuje grebanje jednog sloja pigmenta kako bi se otkrio drugi sloj ispod njega. Ova tehnika prvenstveno je korištena od strane lončara koji bi glazirali svoje proizvode, a zatim bi urezivali dizajn na njih. Tijekom drevnih vremena, grafiti su urezivani u zidove oštrim predmetom, iako su ponekad korišteni kreda ili ugljen. Talijanska riječ prvobitno izvedena iz grčke riječi "γράφειν" - "graphein" - što znači "pisati" (Wikipedia).

4.1. POVIJEST GRAFITA

Grafitni zapisi otkriveni su u različitim starijim kulturama, a prve primjere pronalazimo u špiljama iz prapovijesnog doba te kasnije i na zidovima drevnih grobnica i ruševina starog Egipta, antičke Grčke i rimske kulture. Suvremeni grafiti nastaju u Americi, točnije u Philadelphiji tijekom 1960-ih godina. Uslijedilo je desetljeće u kojem New York postaje središte globalne grafiti scene, izrastajući iz korijena hip-hop kulture i rap glazbe Bronxa, a mlade generacije počinju eksperimentirati s bojama u spreju i različitim materijalima kako bi zgrade i podzemne željeznice stanice obilježavali svojim potpisima, tekstovima i slikama. Odatle, ova umjetnička eksplozija postupno se širila diljem svijeta, prožimajući većinu urbanih središta (Nosić, 2014: 439).

Slogani prosvjeda i grafiti s političkim ili društvenim komentarima na zidovima, koji se nastavljaju kao jedan od tematskih elemenata koje sadrži ova vrsta umjetnosti, čine temelj i početak modernih grafita i ulične umjetnosti (Wikipedia).

Grafiti kao vrsta umjetnosti neposlušna je i buntovna, odupire se konvencionalnim granicama te često prelazi izvan okvira formalnih umjetničkih praksi. Lalić, Leburic i Bulat (1992:142) smatraju da grafiti “doista jesu provokacija i otvorena demonstracija neslaganja s vrijednostima dominantne kulture”. Nadalje objašnjavaju “[...]grafiti su i osjetljiv barometar društvene klime i registrator problema - jedan od rijetkih istinski slobodnih i necenzuriranih.”.

Grafiti su se mogli pronaći i za vrijeme Drugog svjetskog rata. Veliku popularnost stekla je fraza koja je potjecala od američkih vojnika koji su crtali sliku i pisali tekst "Kilroy je bio ovdje" ("Kilroy was here") (Slika 1) na zidovima i drugim mjestima gdje su bili stacionirani ili utaboreni. Ovaj vojni grafit prikazuje čovjeka s velikim nosom koji izviruje preko vrha zida sa spomenutim tekstem (Wikipedia)

Slika 1, Primjer kako je izgledao vojni grafit “Kilroy was here”,
(prema:<https://natchitochesparishjournal.com/2020/01/31/kilroy-was-here/>)

Kao što je prethodno spomenuto, grafite kakve danas poznajemo razvili su se krajem sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u New Yorku, gdje su umjetnici poput Taki 183, Julio 204, Cat 161 i Cornbread-a obilježavali gradske površine, podzemne željezničke stanice i vlakove svojim imenima. Isprva su se koristili svojim pravim imenima ili nadimcima, a zatim su se pojavili prvi pseudonimi. Stil njujorških grafita bazirao se na distorziji slova no s vremenom se pojavilo puno novih pristupa koji su pomicali granice grafitne umjetnosti. Iako boja u spreju, kao tradicionalni alat za stvaranje grafita, se i dalje koristi, današnji materijali koji su u upotrebi su razni - akril, ulje, kreda, markeri, poster, naljepnice, te proširuju opseg umjetničkog stvaralaštva (Ganz, 2004).

Grafitna umjetnost, kao forma vizualne komunikacije, prisutna je već stoljećima, transformirala se od jednostavnog šaranja i ispisivanja do kompleksnih ideja i kreacija koje potiču na dublja promišljanja. Prvi oblici grafita često su korišteni u prenošenju političke, vjerske, socijalne ili osobne poruke.

Tijekom 1980-ih grafiti su doživjeli značajne promjene. Počeci spraycan grafita privukli su pažnju umjetničkog svijeta u 1970-ima, no tek nakon suočavanja s policijskim akcijama i čišćenjem vlakova podzemnih željeznica, autori grafita su počeli razmišljati o ozbiljnim umjetničkim karijerama. Nestanak kutaka za stvaranje, mjesta za okupljanje i priznavanje autora grafita, dovelo je do njihovog prelaska na zidove kvartova i sportskih igrališta. Početak 1980-ih označio je povećano zanimanje za sprej grafite u umjetničkom svijetu, a spraycan grafite su u Europu uvele galerije i masovni mediji, nakon čega je započela integracija tradicionalno školovanih umjetnika u svijet grafita (Radošević, 2013). Kako bi se suprotstavili trendovima suvremenog kapitala koji svoje tragove ostavlja u obliku raskošnih reklamnih panoa i svjetlećih reklama, umjetnici poput Keitha Haringa i Jean-Michela Basquiata odlučili su svoje umjetničke podvige prenijeti iz sigurnih ateljea na gradske ulice i zidove. Iskazivanjem svoje subverzivne naravi, grafiti umjetnost je u mnogim zemljama postala zabranjena i zakonom kažnjiva aktivnost. Umjetnost grafita preobražava urbani pejzaž ispunjavajući površinu višeslojnim znakovima, crtežima i porukama, nalikujući hijeroglifima. Umjetnost grafita poljuljala je granicu između "visoke" i "niske" umjetnosti, usmjeravajući fokus prema prostoru "slučajnosti, procesualnosti i marginalnosti" (Mirčev, 2009:13).

U razdoblju 1990-ih grafiti su doživjeli značajnu promjenu u vizualnom izrazu. Temeljni koncept grafita ostao je isti, no vizualno je potpuno preoblikovan. Vlakovi, podzemne željeznice i autoceste i dalje su bile bitne površine za grafitiranje, međutim razrađeni murali postavili su se kao novi standard. Izvrsnim baratanjem novim tehničkim vještinama i izvedbama grafiti umjetnici su prebacili fokus s ispisivanja nadimaka na naraciju i figuralne prikaze, pristup koji su usvojili ulični umjetnici i sredinom 1980-ih. Njihova čitljivost za širu publiku omogućila je ponovno doživljavanje ulične umjetnosti kao umjetnosti s novom perspektivom. Iako su djela ulične umjetnosti bila sve sofisticiranija i bliža likovnoj umjetnosti, često su bila ilegalno izvedena, stavljajući ih u isti negativni kontekst s klasičnim grafitima (Radošević, 2013).

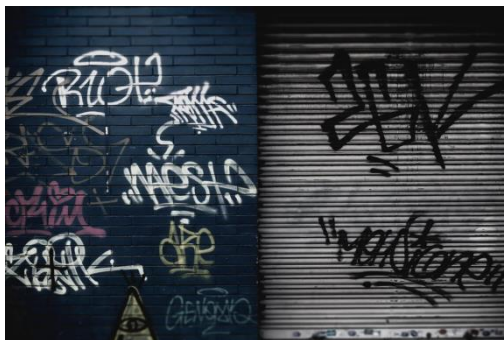
Iako se vizualno razlikovao, grafiti 2000-ih su i dalje bili ilegalni, ali jednako učinkoviti u preuzimanju javnog prostora i interneta. Mnogi grafiti umjetnici eksperimentirali su s uličnom umjetnošću, a neki su čak prešli iz grafita i postali ulični umjetnici. Grafiti umjetnici s obukom u tradicionalnoj umjetnosti ili dizajnu unijeli su različite utjecaje u svijet grafita. Stoga je nastala raznolika kombinacija grafita, dizajna, ilustracija, stripova i tetovaža. Ulična umjetnost koristila je tehnike i strategije likovne umjetnosti, slično kao i tradicionalno obrazovani umjetnici 1980-ih. Ulična umjetnost se prvenstveno temeljila na prikazivanju likova, te su sami umjetnici brzo prepoznali snagu interneta. Ovaj spoj faktora činio je uličnu

umjetnost privlačnijom i uvažnijom od klasičnih grafita. Tijekom tog razdoblja, interes za tržište umjetnina i produkciju grafita rastao je, posebice s Banksyjevim radom. Termin "urbana umjetnost" postao je sveobuhvatan pojam za različite oblike umjetnosti (Radošević, 2013). Uloga grafita kao sredstva komunikacije i umjetničkog izražavanja nastavila se razvijati, postavljajući temelje za raznoliku scenu umjetnosti grafita kakvu danas poznajemo.

4.2. OBLICI GRAFITNE I ULIČNE UMJETNOSTI

U kontekstu umjetničke forme, grafiti su se razvili u relativno kratkom vremenskom razdoblju, no ovaj brzi razvoj nije nimalo ograničio raznolikost stilova koji se koriste za kreativno izražavanje u grafiti umjetnosti ali i njegovom nasljedniku - uličnoj umjetnosti. Ovaj ekspanzivni spektar stilova omogućuje nam da dublje istražimo i razumijemo složen svijet grafitne i ulične umjetnosti kroz kategorizaciju njihovih raznolikih stilova koji se međusobno isprepliću. U nastavku će biti pojašnjeni najzastupljeniji oblici u urbanom prostoru.

Različite varijacije grafita obuhvaćaju jednostavne riječi ili fraze koje su ispisane po urbanim površinama, dok drugi oblici uključuju kompleksnije slike i simbole. Poseban fokus se stavlja na "tagove" koji su zapravo potpisi ili logoi stvoreni od strane umjetnika grafita (Slika 2). "Tag" jest ključni element koji je započeo evoluciju grafitne umjetnosti. Ovaj izraz "tag" predstavlja oznaku autora koja se može stvoriti pomoću različitih medija, uključujući flomastere, boje, sprejeve ili čak graviranje u površinu. Grafiti su prisutni na različitim urbanim površinama, iako su tradicionalno najčešće vidljivi na vlakovima, željezničkim tunelima i zidovima uz pruge (Avramidis, Tsilimpounidi, 2017:4).

Slika 2, "Tag" grafiti, (prema: <https://artsupplyguide.co.uk/graffiti-rules>)

"Tag" se može razvijati prema stiliziranim oblicima slova ili složenim kompozicijama koje su poznate kao "pieces". "Piece", skraćeno od "masterpiece" predstavlja ključnu kategoriju u svijetu grafiti umjetnosti i obično ih izrađuju vješti iiskusni pisci (Slika 3). Ovaj termin označava velika, kompleksna, visoko stilizirana umjetnička djela koja predstavljaju vrhunac izraza kod grafitera. Ova djela često obuhvaćaju izazovne elemente poput 3-D efekata, bogate paleta boja i prijelaze između njih, te mnoge druge vizualne efekte (Slika 4).

Slika 3, "Piece" grafiti autora Warios, Odeith
(prema: <https://www.warios1.com/about/>)

Slika 4, 3D "Piece" grafiti autora Sergio
(prema: <https://99designs.com/blog/creative-inspiration/guerrilla-marketing/>)

Izraz "Throw-up" je često upotrebljavani termin u grafitima koji se primarno koristi za opisivanje grafiti koji su složeniji od običnih "tagova" (Slika 5). Takvi grafiti su osmišljeni za brzu izvedbu i obično sadrže ime umjetnika i tek dvije boje. Karakteristične značajke "throw-up"-a obuhvaćaju široka zaobljena slova, odsustvo negativnog prostora unutar dizajna te upotrebu jedne do dvije boje ili jednostavno iscrtavanje kontura dizajna. Postoje različite varijacije "throw-up" grafiti, odnosno stilova, među kojima se ističu: "blockbuster", "wildstyle", "bubble", "antistyle", "straights" i kaligrafski grafiti.

Slika 5, "Throw-up" (prema: Eden Gauteron)

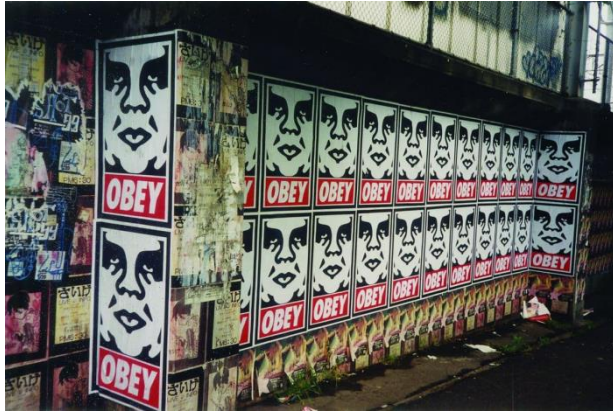
Termin "Bombing" označava aktivnost širenja "throw-up" grafita na što veći broj površina. Grafiti pisci stječu reputaciju u "bombingu" na različite načine, uključujući postavljanje svog imena na brojna mjesta ili na izazovna i teško dostupna područja kao što su reklamni panoi, nadvožnjaci i krovovi. Većina "bombing" grafitera preferira kvantitet nad kvalitetom, preferirajući češće izvođenje "bombing"-a umjesto stvaranja manjeg, ali kvalitetnijeg grafita djela.

Najčešće korištena tehnika za stvaranje radova je takozvani 'stencil' - izvođenje radova pomoću šablona (Slika 6). Rad u obliku šablone nastaje izrezivanjem oblika ili dizajna iz čvrstih materijala, poput kartona ili plastike, kako bi se formirao cjelokupni motiv. Nakon izrade, šablona se postavlja na željeno mjesto te se sprejem u boji prelazi preko nje i time se dobije željeni motiv (Wikipedia). Ova tehnika se koristi kod grafite i kod ulične umjetnosti.

Ulični poster, često svrstani u kategoriju "ulične umjetnosti", predstavljaju jedan oblik grafita (Slika 7). Ovi plakati obično su rezultat ručne izrade ili tiskanja na tankom papiru, te se koriste iz razloga što se mogu vrlo brzo i jednostavno postaviti za željeno mjesto. Iako se smatraju umjetničkim djelima koja se izlažu na ulici umjesto u galerijama ili muzejima, neki ih ne prepoznaju kao suvremeni oblik umjetnosti (Wikipedia). Uobičajeno se lijepe na zidove uz pomoć pšenične paste.

Slika 6, Rad izveden pomoću šablona, autor Blek le Rat,
(prema:<https://www.widewalls.ch/magazine/blek-le-rat-1>)

Slika 7, Poster uličnog umjetnika Sheparda Faireya, (prema: <https://www.widewalls.ch/magazine/shepard-fairey-obey-giant-cranbrook-art-museum>)

Slika 8, “Sticker bombing”, (prema: Unsplash)

“Sticker” umjetnost predstavlja uobičajeni oblik grafita u kojem umjetnici koriste prazne naljepnice na koje ispisuju svoja imena i slike, nakon čega ih lijepe na javnim površinama (Slika 8). Također se smatraju i kao dijelom ulične umjetnosti.

Mozaik je umjetnost koja se temelji na sklapanju malih komadića obojenog stakla, kamena, keramike ili drugih materijala (Slika 9). Zbog svoje izdrživosti, suvremeni mozaici ostvaruju vitalnu ulogu u oživljavanju fasada i javnih površina. Ovi mozaici istovremeno služe kao svjedoci doba napretka u tehnologiji, ali i u umjetnosti.

Slika 9, Ulični mozaik Invader, (prema: Archi & Philou)

U relativno kratkom vremenskom periodu grafiti su prošli kroz izvanrednu evoluciju. Počevši od rudimentalnog jezika, često temeljenog na jednostavnim potpisima ili “tagovima”, grafiti su se razvili u kompleksne murale koji obiluju ikonografijom i vizualnim narativom (Sarmiento, 2020:26). Mural je oblik grafičke umjetnosti koji nastaje putem slikanja ili direktnog primjena na zid, strop ili drugu površinu (Slika 10). Osim u kontekstu ulične

umjetnosti, ovaj umjetnički izraz također obuhvaća različite tehničke pristupe poput freske i mozaika.

Slika 10, Mural uličnog umjetnika Lonac - "Flegma", (prema:

<https://underdreamskies.com/2022/09/14/lonac-zagrebacku-fasadu-ukrasio-novim-muralom-flegma-izgleda-odlicno/>)

5. DRUŠTVENI PROBLEMI KROZ PRIZMU UMJETNOSTI

Javna umjetnost preuzima funkciju alata za društvene promjene. Za mnoge umjetnike, umjetnost predstavlja kontrapunkt povijesti nevidljivosti, oblikuje javno mišljenje i mijenja narative.

Tehnološki napredak je omogućio veću povezanost nego ikada prije, no istovremeno na mnoge druge načine nikada se nismo više osjećali razdvojenima. Dok boravimo u udobnosti vlastitih domova, informacije iz cijelog svijeta imamo na dohvata ruke. Postali smo svjesniji problema s kojima se čovječanstvo suočava nego ikada prije. No ta fizička udaljenost daje nam lažan osjećaj sigurnosti. Ono što često ne shvaćamo jest da u globaliziranom svijetu svaki problem postaje globalni problem. Umjetnost je odigrala ključnu ulogu u obrazovanju za socijalnu/društvenu pravdu, formiranju zajednica i poticanju društvenog aktivizma i pokreta. Ona pruža univerzalni jezik koji omogućuje pojedincima i zajednicama da izraze

svoje stajalište i prelaze društvene barijere. Prema Oxfordovom rječniku termin “social justice” tj. „društvena pravda“ odnosi se na cilj stvaranja društva koje je pravedno i ravnopravno, gdje svaki pojedinac ima značaj, prava su im priznata i osigurana, te se odluke donose na način koji je pravičan i iskren.

Umjetnost koja se bavi tematikom društvene pravde i problema, obuhvaća raznolik spektar vizualnih i izvedbenih umjetnosti s ciljem podizanja kritičke svijesti, izgradnje zajednice i poticanja pojedinaca na promicanje društvenih promjena. Umjetnost ne samo da služi kao alat za podizanje svijesti, već i kao okidač za poticanje članova zajednice na aktivno djelovanje u rješavanju društvenih pitanja. Osim što omogućava ljudima razvijanje sposobnosti za prepoznavanje i mijenjanje opresivnih sistemskih obrazaca ili individualnih ponašanja, također ih oprema analitičkim alatima za razumijevanje društvenih nepravdi, izgradnje zajednice i društvenih aktivizama/pokreta. Umjetnost koja se bavi društvenim pravima i osvješćivanjem društvenih problema uključuje razne medije poput crtanja, slikanja, kiparstva, murala, grafita, filma, kazališta, glazbe, plesa, usmene riječi i druge oblike izražavanja (Wikipedia). Javna umjetnost se često percipira kao izrazito efikasan instrument u podizanju svijesti o društvenim problemima i promoviranju društvene pravde. Njena dostupnost omogućuje širokom spektru ljudi, bez obzira na njihovu različitu pozadinu, susret s umjetničkim djelima i razmatranje raznolikih perspektiva. Kao katalizator za poticanje pozitivnih društvenih promjena, javna umjetnost motivira aktivizam i potiče druge inicijative za rješavanje društvenih izazova. Sve ove karakteristike čine je izuzetno moćnim alatom za poticanje konstruktivnih promjena u društvu.

Skulpture postavljene na trgovima ili u parkovima često imaju teme koje se odnose na društvene probleme. Britanski umjetnik Luke Jerram želio je upozoriti na rastuću populaciju beskućnika na ulicama gradova stvarajući staklenu skulpturu spavaćeg tijela koje počiva na kartonskom krevetu, simbolizirajući kako beskućnici teže biti primijećeni na gradskim ulicama (Slika 11). Ova staklena skulptura, izložena u Bristolu, Engleskoj, bila je rezultat suradnje između spomenutog umjetnika i britanske dobrotorne organizacije za beskućnike (Public art social good).

Slika 11, Luke Jerram "Nevidljivi beskućnik", 2015., (prema: Mark Simmons)

Slika 12, Ai Weiwei, neimenovana instalacija, (autorska prava: Clemene Bilan)

Ova umjetnička instalacija kineskog umjetnika Ai Weiweija iz 2016. prezentirala je 14.000 upotrijebljenih spašavajućih prsluka, prethodno nošenih od strane izbjeglica koje su putovale iz Turske do grčkog otoka Lesbos (Slika 12). Umjetnik je, s ciljem isticanja ozbiljnosti trajne izbjegličke krize, pričvrstio upečatljive narančaste prsluke na stupove Konzerthausa Berlina kako bi privukao pozornost šire javnosti (isto).

"All Power to All People" Hanka Willis Thomasa predstavlja javnu intervenciju koja tematizira identitet i reprezentaciju u Philadelphiji (Slika 13). Afro češalj, kao ključni element ove instalacije, simbolizira različite koncepte različitim ljudima, služeći kao ukras, politički simbol i znak kolektivnog identiteta. Ovaj privremeni spomenik postavljen je s namjerom da označi ideje povezane s zajednicom, snagom, upornošću, prijateljstvom i otporom protiv opresije. Osim toga, djelo naglašava nedostatak komemorativnih spomenika koji se bave pitanjima jednakosti i pripadnosti (2018 PAN Year in Review Trends and Themes: Public Art Projects Framing Social Justice and Inclusion).

Slika 13, Hank Willis Thomas, "All Power to All People", 2017.,

(<https://monumentlab.com/projects/hank-willis-thomas-all-power-to-all-people>)

Grafiti i ulična umjetnost su često povezani s političkim i društvenim temama i problematikama, stoga će fokus biti na spomenutoj vrsti javne umjetnosti. Nije rijetkost da se takve izražajne forme pojavljuju u urbanim javnim prostorima kad se raspravlja o kontroverznim pitanjima. Također, često možemo primijetiti kako su grafitna i ulična umjetnost odraz temeljnog društvenog pokreta ili političkih i društvenih revolucija.

U posljednje vrijeme možemo primijetiti pojavljivanje mnogih grafita i ulične umjetnosti u podršci po pitanjima etničke, rasne i socijalne pravde. Značajne količine grafita i ulične umjetnosti osvanjuju po gradovima diljem svijeta podržavajući teme i pokrete poput „Black Lives Matter“, protestiranje protiv bespotrebnih smrti od strane političke vlasti, ruske invazije na Ukrajinu, klimatskih promjena i drugih prijetnji našem okolišu, te podržava prava i vidljivost LGBTQ+ osoba, prava imigracije i migranata, rodnu ravnopravnost, prava žena i prava autohtonih naroda te očuvanje kulture (Exploring how graffiti and street art calls attention to social justice issues). Važno je napomenuti da ova forma umjetnosti ne služi uvijek isključivo kao oku ugodna dekoracija urbanih prostora; ona istovremeno djeluje kao refleksija društva koje se suočava s raznovrsnim društvenim pitanjima. Stoga, ulična umjetnost predstavlja znatno dublji kontekst od puke likovne izražajnosti, budući da je glas za one koji aktivno teže promjenama u svijetu s ciljem poboljšanja društvene pravde. Neki od uličnih umjetnika postali su prepoznatljivi po svojoj predanosti borbi za društvenu pravdu i promicanju pozitivnih promjena. Primjerice, Banksy, čiji identitet ostaje nepoznat javnosti, izdvaja se kao jedan od najprepoznatljivijih uličnih umjetnika globalno. Njegovi umjetnički radovi često su usmjereni prema političkim i društvenim temama, kao što su imigracija, ekonomska nejednakost i ljudska prava. Njegova djela kombiniraju vizualno atraktivne motive s oštrim socijalnim komentarima, potičući promatrače na duboko razmišljanje o ovim relevantnim društvenim pitanjima (Slika 14). Shepard Fairey, poznat kao autor ikoničkog plakata s likom Baracka Obame pod nazivom "Hope," također je istaknuti umjetnik koji svojim djelima promovira društvenu pravdu. Njegovo umjetničko stvaralaštvo često uključuje prepoznatljive simbole i slogane koji potiču na promjenu i aktivizam (Slika 15). Ulični umjetnik JR postao je poznat po svojim projektima usmjerenim na istraživanje društvenih i identitetskih tema. On redovito surađuje s običnim ljudima iz različitih dijelova svijeta, koristeći njihove portrete i postavljajući ih na javnim prostorima kako bi privukao pažnju na njihove priče i izazove s kojima se suočavaju. Ovim postupkom JR uspostavlja duboku vezu između umjetnosti i društva, potičući refleksiju o globalnim društvenim temama (Slika 16).

Slika 14, Banksy, "Slave labour", 2012.,
(prema: Deptford Jon, 2012)

Slika 15, Shepard Fairey, "Hope", 2008.,
(prema:

<https://www.flickr.com/photos/peel/2263126677>)

Slika 16, JR iz serije radova "The wrinkles of the city",
Rafael Lorenzo y Obdulia Manzano Cuba, 2012.,
(prema. <https://www.widewalls.ch/magazine/artist-of-the-week-jr-december-2014>)

6. NASTAVNI KONCEPT ZA POTICANJE KRITIČKOG MIŠLJENJA O ULOZI GRAFITA U PERCIPIRANJU JAVNOG PROSTORA

6.1. Ciljevi i ishodi nastavnog sata

Cilj radionice je potaknuti razvoj kritičkog mišljenja kroz poticanje učenika na izvođenje usmenih analiza radova, samostalno prepoznavanje umjetnosti u javnim prostorima,

povezivanje naučenog sa istraženim kako bi razvili svoje istraživačke i kritičke sposobnosti u promatranju pojedinih vizualnih djela i oblikovali vlastiti stav prema umjetnosti u javnom prostoru i društvenim problemima današnjice.

Tijekom četvrte godine nastave predmeta Likovna umjetnost obrađuju se teme pod nazivom "Umjetnost i moć" i "Umjetnost i stvaralački proces". Sadržaji povezani s postizanjem obrazovnih ishoda i aktivnosti učenika u okviru teme "Umjetnost i moć" fokusiraju se na analizu odnosa između umjetnosti i moći iz različitih perspektiva. To uključuje razmatranje propagandnih potencijala umjetnosti, uloge umjetnosti u podizanju svijesti o ključnim društvenim pitanjima, istraživanje položaja i uloge umjetnika u društvu, razumijevanje cenzure kao oblika ograničavanja moći umjetnosti, proučavanje institucionalizacije umjetnosti te njezine komercijalne eksploatacije. Također, promatra se kako se umjetnost prepliće s popularnom kulturom i kako popularna kultura i masovni mediji utječu na svakodnevni život (Kurikulum, 2019:185).

Domena A: Stvaralaštvo i produktivnost

SŠ LU A.4.1. Učenik istražuje odabrani problem u sklopu tema „Umjetnost i moć” te prezentira / izlaže rezultat istraživanja praktičnim radom u odabranom mediju.

- učenik samostalno istražuje temu „Umjetnost i moć” odabirući problem unutar predloženih podtema
- učenik istražuje proučavajući dostupnu literaturu, odabire relevantne podatke i oblikuje ih u smislen i argumentiran sadržaj
- učenik prezentira rezultate istraživanja u odabranom mediju.

Domena B: Doživljaj i kritički stav

SŠ LU B.1.1. Učenik analizira umjetničko djelo koje se uklapa u teme umjetnosti u javnom prostoru te izražava kritički stav

- učenik opisuje tematski sadržaj djela (motiv, teme, asocijacije)

SŠ LU B.4.1. Učenik analizira djelo koje se uklapa u teme „Umjetnost i moć”

- analizira i interpretira materijalna i izvedbena obilježja djela, likovne elemente, načine oblikovanja korištena u svrhu prikazivanja slike društva i njegovih problema

SŠ LU B.4.2. Učenik raspravlja o različitim odnosima između umjetnosti i moći te umjetnosti kao stvaralačkom procesu i argumentira vlastiti kritički stav

- učenik raspravlja o uporabi likovne umjetnosti u propagandne svrhe
- učenik raspravlja o ulozi umjetnosti kao društvenog komentara

Domena C : Umjetnost u kontekstu

SŠ LU C.4.1. Učenik prosuđuje međuodnos konteksta i umjetničkoga djela/stila.

- učenik objašnjava na koji način likovna djela zrcale ili kritiziraju vrijednosti, ideje i uvjerenja vremena u kojemu su nastala (umjetnost kao društveni komentar)

6.2. Opis radionice

Radionica se izvodi u trajanju od 90 minuta, odnosno tijekom dva školska sata, s učenicima 4. razreda srednje škole gimnazije. Korišteni oblici rada u nastavi su frontalni i grupni način rada. Pomoću projektora i PowerPoint prezentacije učenicima se prikazuju reprodukcije umjetnosti u javnim prostorima i primjeri ulične umjetnosti.

6.2.1. Aktivnost 1

Učenicima se prikazuju primjeri javne i ulične umjetnosti čija se tematika odnosi na osvještavanje društvenih problema. Zadatak je da učenici analiziraju prikazane primjere te povežu i donesu zaključak o kakvoj je tematici riječ. Učenike se upozorava da pomno promotre svaki detalj radova na reprodukcijama kako bi im olakšalo prepoznavanje. Zatim navode vrstu javne umjetnosti, objašnjavaju elemente i detalje rada koji su ih naposljetku povezali s društvenim problemom kojeg određeni rad interpretira. Slika 11 prikazuje svjetleću staklenu skulpturu osobe kako leži na podu prekrivena tkaninom. Učenicima se postavljaju pitanja: “Što vidimo na ovoj reprodukciji? Čime je skulptura osobe “prekrivena” i na čemu je postavljena?”. Nakon što učenici analizom dođu do zaključka, nastavnik objašnjava simboliku

iza rada - staklenu skulpturu spavaćeg tijela koje počiva na kartonskom krevetu, simbolizirajući kako beskućnici teže biti primijećeni na gradskim ulicama, te njihovu zanemarenost od strane vladajućih vlasti. Kao sljedeća, prikazuje se Slika 12 te učenici moraju zaključiti o kakvoj se vrsti umjetnosti radi. Zatim se postavljaju pitanja: “Čime su stupovi obloženi? Za što se koriste ti prsluci? Zašto ih je u tolikom broju?”, nakon čega se dolazi do zaključka da se radi o migrantskoj krizi i objašnjavam da prikazani prsluci predstavljaju 14000 upotrijebljenih prsluka za spašavanje, prethodno nošenih od strane izbjeglica koje su putovale iz Turske do grčkog otoka Lesbos. Zatim na Slici 17 prikazana je kućanica s zatvorenim oteklim desnim okom i osmijehom sa zubom koji fali, te iz hladnjaka vire noge muškarca za kojeg se pretpostavlja da je njezin muž. Učenike se navodi da promatranjem i analizom zakluče da se radi o problematici nasilja u obitelji. Zatim se učenicima postavljaju pitanja: “Zašto je žena prikazana kao domaćica iz vremena 50-ih godina prošlog stoljeća? Kakav je bio status žena u tom vremenu u odnosu na muškarce?”. Nakon zaključka otkriva se autor i naziv rada. Prikazuje se Slika 18 te učenici primjećuju natpis “Born to be wild” i medvjeda odjenutog u suknjicu sa smiješnim šeširom na glavi kako vozi monocikl. Slijede pitanja: “Zašto je medvjed prikazan na taj način? Gdje su pojedine životinje odjevene jednako kao medvjed sa monociklom sa grafita?”. Dolazi se do zaključka da se radi o problematici okrutnosti prema životinjama i iskorištavanju životinja za ljudsku zabavu, te kako životinjama nije mjesto u cirkusima nego su rođene za boravak u divljini. Na sljedećoj reprodukciji (Slika 19) prikazan je policajac kako na uzici drži balon koji predstavlja psa s brnjicom. Postavljaju se pitanja: “Što predstavlja balon na uzici kojeg drži policajac? Za što služe brnjice za pse?”. U slučaju ovog primjera objašnjava se kako je lokacija izvođenja murala i nedavni događaji ključni za tumačenje simbolike murala. Mural je izveden u blizini policijskog sjedišta u Ontariu Kanadi, gdje su, oko vremena izvođenja rada, mnogim kriminalcima izrečene blage zatvorske kazne.

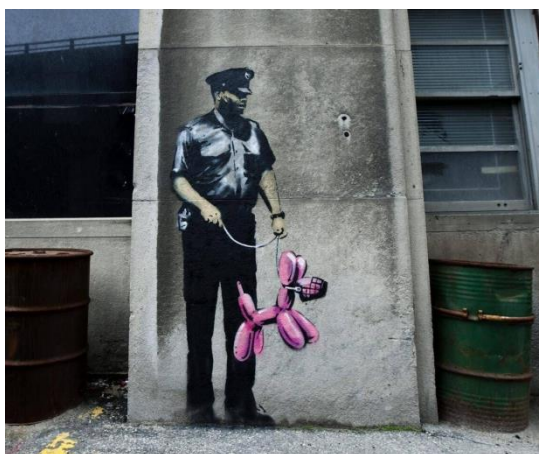

Slika 11, Luke Jerram “Nevidljivi beskućnik”, 2015. Slika 12, Ai Weiwei, neimenovana instalacija

Slika 17, Banksy, “Valentine’s Day Mascara”, 2023.,
2013., (prema: William Edwards / AFP)

Slika 18 July i, “Born to be wild”,
(prema: July i)

Slika 19, Banksy, “Policajac s Koons psom”,
(prema: Banksy Newtfire)

6.2.2. Aktivnost 2

Poučeni primjerima, učenici dobivaju zadatke koje će izvoditi u grupi. Učenici su podijeljeni u pet grupa, te svaka grupa izvlači po jedan papirić na kojemu je napisana tematika koju će obrađivati. Na papirićima se nalazi šest tema za obradu: imigracija i izbjeglištvo, diskriminacija temeljena na rasnim ili etničkim predrasudama, korupcija, zagađenje brzom modom (fast fashion), moderno ropstvo i mentalno zdravlje. Zadatak je da naprave rad u stilu grafita i ulične umjetnosti koji će obraditi jednu od zadanih društvenih problema, isto tako će kroz njega iskazati vlastita stajališta o zadanoj temi. Potrebno je da rad sadrži vizualne elemente koji će se doticati zadane tematike, te ih se savjetuje da se ne koriste doslovnim riječima kojima će lako otkriti tematiku ostatku razreda. Također moraju istražiti zadanu temu pomoću interneta, izdvojiti bitne informacije, te naposljetku, uz rad, izložiti istraženo. Grupe za izradu rada na raspolaganje dobivaju markere i flomastere različitih boja, tuš, kistove, rapidografe, tempere, posude za vodu, kolaž papire i hamer papire, dimenzije A2. Pri završetku zadatka grupe redom pojedinačno izlažu izrađene radove ispred ostalih grupa. Učenici ostalih grupa pokušat će prvo opisati što vide na radu, zatim analizirati rad i zaključiti kojeg društvenog problema se pojedini radovi dotiču. Nakon otkrivanja teme, grupa koja izlaže, uz rad prezentira i istraženu društvenu problematiku.

6.2.3. Analiza i vrednovanje

Pri završetku grupnih prezentiranja, likovni radovi se postavljaju na školsku ploču. Radovi se zajedno s grupama učenika analiziraju. Postavljaju se pitanja: “Koji je bio današnji zadatak? Jesu li zadaci ostvareni? Koji rad možemo izdvojiti i zašto?”. Učenici provode vršnjačko vrednovanje svojih likovnih radova na razini likovnog problema, upotrebe likovnog materijala, prikaza motiva, uloženog truda i originalnosti u prenošenju društvene poruke te podizanju svijesti o problematici. Grupe učenika međusobno promatraju i analiziraju radove, i iznose svoja mišljenja o tome kako su izveli zadatke. Time školski sat završava.

7. ZAKLJUČAK

Ovim diplomskim radom istražena je mogućnost razvoja kritičkog mišljenja putem predmeta likovne umjetnosti, s fokusom na umjetnost u javnom prostoru, uključujući grafitnu i uličnu umjetnost, te osvještavanje društvenih problema putem tih radova. Kritičko mišljenje se promatra kao ključna kompetencija u suvremenom obrazovanju. Ukoliko se promotri njegova povijest i način razvijanja, primjetno je kako kritičko mišljenje igra nezamjenjivu ulogu u procesu učenja i razvoju kompetencija učenika. Nadalje, razmotrene su teme javnog prostora i umjetnosti u njemu. Definirana je priroda javnog prostora, istražene su različite forme umjetnosti koje ga oblikuju, a poseban naglasak stavljen je na ulogu grafitne i ulične umjetnosti u stvaranju vizualne kulture javnog prostora. Osim toga, umjetnost u javnom prostoru može poslužiti kao alat za osvještavanje društvenih problema. Kroz primjere umjetničkih djela javnih prostora pokazano je kako umjetnost može potaknuti promišljanje i dijalog o važnim društvenim pitanjima. Integracijom kritičkog razmišljanja u nastavu likovne umjetnosti, učenici se uče refleksivnom razmišljanju, te se potiču na razmišljanje izvan okvira. Ovaj pristup obrazovanju može potaknuti razvoj kompetencija učenika i pripremiti ih za aktivno sudjelovanje u društvu.

8. POPIS LITERATURE

1. Afrić Rakitovac, K., et al. (2019) *Intervencije umjetnika u javnim prostorima - prošlost i sadašnjost, mogućnost razvoja gradova* .
2. Alter, F. (2009) *Understanding the role of critical and creative thinking in Australian primary school visual arts education*. *International Art in Early Childhood Research Journal*, 1(1), 1-12.
3. Amin, A. (2008) *Collective culture and urban public space. City - analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 12 (1), 5-24.
4. Avramidis, K., Tsilimpounidi, M. (2017) *Graffiti and Street art - Reading, Writing and Representing the City*. London and New York: Routledge.
5. Bjelanović Dijanić, I. (2011) *Neke metode za razvoj kritičkog mišljenja učenika po EER sustavu*. *Metodički ogledi*, 19 (1), 163-179.
6. Bošnjak, Z. (2009). 'Primjena konstruktivističkog poučavanja i kritičkog mišljenja u srednjoškolskoj nastavi sociologije: pilot-istraživanje', *Revija za sociologiju*, 40[39](3-4), str. 257-277
7. Buchberger, I. (2012) *Kritičko mišljenje: Priručnik kritičkog mišljenja, slušanja, čitanja i pisanja*. Udruga za razvoj visokog školstva Universitas, Rijeka.
8. Buchberger, I., Bolčević, V., i Kovač, V. (2017). *Kritičko mišljenje u obrazovanju: dosadašnji doprinosi i otvoreni smjerovi*, *Metodički ogledi*, 24(1), str. 109-129.
9. Buchberger, I. (2020) *Kako poučavati za kritičko mišljenje: Priručnik za razvoj i jačanje kompetencija poučavanja nastavnika i edukatora*. Rijeka:
10. Chance, P. (1986) *Thinking in the classroom: A survey of programs*. New York: Teachers College, Columbia University.
11. Čaldarović, O., Šarinić, J. (2017) *Suvremeni grad - Javni prostori i kultura življenja, primjer Zagreba*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
12. Ennis, R., I. (2016) *Critical Thinking Across the Curriculum: A Vision*. Springer Science+Business Media Dordrecht
13. Eutsler, M., L. (2017) *Developing critical thinking through the arts*. Doktorski rad, Newburgh: Newburgh Theological Seminary Faculty.
14. Ganz, N. (2004) *Graffiti word: Street Art from Five Continents*. Harry N. Abrams. New York.
15. Grgin, T. (2004) *Edukacijska psihologija - II izdanje*. Jastrebarsko, Naklada Slap.

16. Grozdanić, V. (2009). *Poučavanje i evaluacija kritičkog mišljenja*. Napredak, 150 (3-4), 380-424.
17. Kovačić, K. (2008.) *Kiparstvo javnoga prostora : (O potrebi novoga susreta)*. Art bulletin, (67), str. 69-97.
18. Lampert, N. (2006) “*Critical Thinking Dispositions as an Outcome of Art Education.*” *Studies in Art Education*, vol. 47 (3) , str. 215–228.
19. Mehta, V. (2013) *Evaluating Public Space*. *Journal of Urban Design*, vol. 19 (1), str. 53- 88.
20. Mirčev, A. (2009) *Iskušavanje prostora*. Osijek / Zagreb: UAOS/LEYKAM international.
21. Murawski, L. M. (2014) *Critical thinking in the classroom... and beyond*. *Journal of learning in higher education*, vol. 10 (1), str. 25- 30.
22. Mustapić, N., Rukavina K. (2020) *Interaktivna umjetnost u javnoj sferi: diskursi i tehnike*. Sveučilište u Rijeci, Akademija primijenjenih umjetnosti, Rijeka.
23. Nosić, V. (2014). *Suvremeni tekstualni grafiti - vježbe*, *Croatica et Slavica Iadertina*, 10/2(10.), str. 437-453.
24. Radošević, L. (2013). *Graffiti, Street Art, Urban Art: Terminological Problems and Generic Properties*. *New Cultural Capitals*. Leiden, Nizozemska: Brill. https://doi.org/10.1163/9781848881778_002 (28.9.2023)
25. Rosanda Žigo, I. (2015) *(S)misao kritike*. Udžbenik iz područja kritičkog mišljenja i akademskog pisanja. Sveučilište Sjever, Koprivnica.
26. Skender, L. (2018) *Didaktički koncepti za poticanje kritičkog mišljenja u nastavi likovne umjetnosti*. *Zbornik radova Odsjeka za pedagogiju*, 2 (2), 382-390.
27. Skender, L. (2020) *Suvremeni pristup nastavi likovne umjetnosti*. Osijek: Akademija za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
28. Tomljenović, Z. (2016) *Nastavne metode kao čimbenik kvalitete u nastavi likovne kulture*. *Školski vjesnik*, 65(Tematski broj), str. 261-273.
29. Wilks, S. (2005) *Designing a Thinking Curriculum*. 2. izmijenjeno i dopunjeno izd. Camberwell: Australian Council for Educational Research Ltd; ACER Press.
30. Zagorac, I. (2012). *Kritičko mišljenje i bioetika*. *Jahr*, 3(1), str. 69-80.

9. POPIS INTERNETSKIH IZVORA

1. "A brief History of the Idea of Critical Thinking", (n. d.), The Foundation for Critical Thinking,
URL:<https://www.criticalthinking.org/pages/a-brief-history-of-the-idea-of-critical-thinking/408> (pristup 10.9.2022.)
2. Exploring how graffiti and street art calls attention to social justice issues,
URL:<https://jeffreyianross.com/exploring-how-graffiti-and-street-art-calls-attention-to-social-justice-issues/> (pristup 15.9.2023)
3. Fandom - Graffiti,
URL: <https://graffiti.fandom.com/wiki/Throw-up> (pristup 3.9.2023.)
4. Graffiti, Encyclopedia, Science News & Research Reviews, URL:<https://academic-accelerator.com/encyclopedia/graffiti>, (pristup 23.8.2023.)
5. Graffiti, Throw-up,
URL: <https://graffiti.fandom.com/wiki/Throw-up> (pristup 3.9.2023.)
6. Javna Skulptura,
URL: <https://urbanamemorija.wixsite.com/urbanamemorija/javna-skulptura> (pristup 19.9.2022.)
7. Kurikulum nastavnog predmeta Likovna kultura za osnovne škole i Likovna umjetnost za gimnazije (2019), Ministarstvo znanosti i obrazovanja,
URL:
<https://acrobat.adobe.com/link/review?uri=urn%3Aaaid%3Ascds%3AUS%3A6292be68-31eb-3c25-8e98-051e4375ecdf> (pristup 14.9.2023.)
8. How Can We Teach Critical Thinking?
URL: <http://www.edpsycinteractive.org/files/critthnk.html> (pristup 12.9.2022.)
9. Leksikografski zavod Miroslav Krleža,
URL: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34046> (pristup 8.9.2022.)
10. Pejić, I. (2019) *Umjetnost kao ogledalo grada*. Kulturpunkt,
URL: <https://www.kulturpunkt.hr/content/umjetnost-kao-ogledalo-grada> (pristup 15.9.2022.)
11. Public art social good,
URL: (<https://mashable.com/article/public-art-social-good>) (pristup 5.9.2023.)

12. Why Public Art Matters,
URL: https://www.americansforthearts.org/sites/default/files/PublicArtNetwork_Green_Paper.pdf (pristup 15. 9.2022)
13. What is the difference between Street Art and Graffiti? (2022), URL:
<https://musaartgallery.com/blogs/news/what-is-the-difference-between-street-art-and-graffiti> (pristup 29.8.2023)
14. Wikipedia ,
URL: https://hr.wikipedia.org/wiki/Javni_prostor (pristup 13.9.2022.)
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Public_art#Characteristics_of_public_art (pristup 13.9.2022.)
URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Graffiti> (pristup 21.8.2023.)
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Social_justice_art (pristup 14.9.2023)
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Street_poster_art (pristup 4.9.2023.)
15. What is Public Art?,
URL: <https://acca.melbourne/education/resources/public-art/what-is-public-art/>
(pristup 18.9. 2022.)
16. What is the difference between Street Art and Graffiti? (2022), URL:
<https://musaartgallery.com/blogs/news/what-is-the-difference-between-street-art-and-graffiti> (pristup 29.8.2023)
17. Why Is Art Important? (2022), Eden Gallery
URL: <https://www.eden-gallery.com/news/why-is-art-important> (pristup 14.9. 2022)
18. 2018 PAN Year in Review Trends and Themes: Public Art Projects Framing Social Justice and Inclusion
URL: <https://www.americansforthearts.org/2019/04/08/2018-pan-year-in-review-trends-and-themes-public-art-projects-framing-social-justice-and-inclusion>

10. SLIKOVNI PRILOZI

1. Slika 1, Primjer kako je izgledao vojni grafit “Kilroy was here”
Izvor: <https://natchitochesparishjournal.com/2020/01/31/kilroy-was-here/>
2. Slika 2, “Tag” grafiti, fotografija
Izvor: <https://artsupplyguide.co.uk/graffiti-rules>
3. Slika 3, “Piece” grafiti autora Wariosa
Izvor: <https://www.warios1.com/about/>
4. Slika 4, 3D “Piece” grafiti autora Sergia Odeitha
Izvor: <https://99designs.com/blog/creative-inspiration/guerrilla-marketing/>
5. Slika 5, “Throw-up” nepoznatog autora
Izvor: <https://edengauteron.medium.com/start-doing-graffiti-now-b4a6872af38e>
6. Slika 6, Rad postignut pomoću šablone, autor Blek le Rat
Izvor: <https://www.widewalls.ch/magazine/blek-le-rat-1>
7. Slika 7, Poster uličnog umjetnika Sheparda Faireya
Izvor: <https://www.widewalls.ch/magazine/shepard-fairey-obey-giant-cranbrook-art-museum>
8. Slika 8, “Sticker bombing”
Izvor: <https://artsupplyguide.co.uk/sticker-bombing>
9. Slika 9, Mozaik autora Archie & Philou
Izvor: https://www.flickr.com/photos/archi_philou/38470921481/in/photostream/
10. Slika 10, Mural uličnog umjetnika Lonac - “Flegma”, Izvor:
<https://underdreamskies.com/2022/09/14/lonac-zagrebacku-fasadu-ukrasio-novim-muralom-flegma-izgleda-odlicno/>
11. Slika 11, Luke Jerram “Nevidljivi beskućnik”
Izvor: <https://www.lukejerram.com/invisible-homeless/>
12. Slika 12, Ai Weiwei, neimenovana instalacija
Izvor: <https://edition.cnn.com/style/article/ai-weiwei-berlin-life-jackets/index.html>
13. Slika 13, Hank Willis Thomas, “All Power to All People”
Izvor: <https://monumentlab.com/projects/hank-willis-thomas-all-power-to-all-people>
14. Slika 14, Banksy, Izvor: <https://www.diggitmagazine.com/articles/banksy-globalization>
15. Slika 15, Fairey “Hope”
Izvor: <https://www.flickr.com/photos/peel/2263126677>

16. Slika 16, JR iz serije “The wrinkles of the city”, Izvor:

<https://www.widewalls.ch/magazine/artist-of-the-week-jr-december-2014>

17. Slika 17, Banksy, “Valentine’s day mascara”, Izvor:

https://www.lemonde.fr/en/united-kingdom/article/2023/02/14/banksy-unveils-valentine-s-day-artwork-taking-aim-at-domestic-violence_6015772_135.html

18. Slika 18, July i, “Born to be wild”, Izvor:

<https://www.pinterest.com/pin/328762841520684819/>

19. Slika 19, Banksy, “Policajac s Koons psom”, Izvor:

<https://www.dailyartmagazine.com/banksy-ultimate-city-guide/>

11. POPIS TABLICA

1. Tablica 1, Određenje kritičkog mišljenja kroz šest ključnih vještina, (prema Facione, 1990), preuzeto iz: Buchberger, I., Bolčević, V., i Kovač, V. (2017). *Kritičko mišljenje u obrazovanju: dosadašnji doprinosi i otvoreni smjerovi*, Metodčki ogledi, 24(1), str. 109-129.